

MESOPOTAMYADA MEKÂN İLİMLERİNİN KAYNAKLARI

Profesör İ. Hakkı AKYOL, İstanbul

I. GİRİŞ

1. Doğu medeniyetinin kaynak sahaları. — Muhtelif vesilelerle ayrı ayrı yerlerde çıkmış ilk önce Osmanlı Devletinin kuruluşu asrından başlayarak Tanzimat devri sonlarına kadar “Bizde Coğrafya ve Jeoloji”¹, devamını teşkil ve Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet devirlerini ihtiva etmek ve bugüne kadar uzanmak üzere “Son yarım asırda bizde coğrafya”² başlıkları ile ve nihayet geriye doğru dönerek İslâm Ansiklopedisinde “Coğrafya” maddesi³ dolayısıyla İslâm Coğrafyası hakkında bu ilmin kısaca bizde ve İslâm âleminde gelişmesine dair yazılar yazmıştım. Bu defa meseleyi ilk kaynaklarına doğru kaydırarak geniş mânada Coğrafya ilminin menşei devirlerinden ve sahalardan başlamak suretiyle, sistemli bir şekilde, mekân ilimlerinin⁴ inkişaf tarihlerine ait Fakültemizin Felsefe Zümresi Arşiv’inde, not şeklinde geniş serh ve hâşiyelere yer vererek, bir sıra yazı yazmağı tasarlıyorum.

Bilindiği gibi eski çağın karışık ve karanlık devirleri boyunca Yakın Şark ve Akdeniz muntakalarında, ana çizgileri ile, yakalayabildiğimiz üç eski çağ medeniyeti, pek geniş inşia ve tesir sahalarna yayılmak suretiyle göze çarpar bir inkişaf göstermiş bulunmaktadır:

a. Afrikada ağırlık merkezi, Herodot’un dediği gibi Nil nehrinin armağanı olan delta üzerine yerleşmiş daha ziyade dinî “mysticisme panthéhiste”), daha ziyade idealist ve teorik vasfı haiz eski Mısır medeniyeti⁵,

b. Önasyada Nil nehri gibi Fırat ve Dicle’nin bir hediyesi olan Babilonya veya Kaide (Sumer - Akkad) (Irak) alüvyonlu ovasıyla bunun şimalindeki sahalarda (Elcezire: Asur), diğer Asya medeniyetlerinin (İçasya, Çin ve Hind...) kavşağında yer almış daha ziyade egoist, daha ziyade realist ve pratik bir vasıf taşıyan eski Mesopotamya medeniyeti⁶,

c. Nihayet Akdenizin kalbinde, esas itibariyle, Anadolu ve Balkan yarımadalarının kıyı bölgelerinde ve adalarda (Akdeniz adaları) temelleşmiş güzel sanatın ve hakikî ilmin beşiği sayılan eski Ege medeniyeti: İonya ve Helen medeniyeti'.

Zamanın ve tarihin karanlık gecelerine çıkmak suretiyle beşeriyetin ilmî tefekkürünün (pansée) ilerleme ve gelişmesini takib ve tesis edebilmek için nevama bunun arkeolojisini yapmak lâzımdır. Zira fosiller yardımı ile Jeoloji nasıl arazinin (formation) teşekkül zaman ve şartlarını çıkarmağa ve arz tarihini tesis ve ihya etmeğe çalışıyorsa, tarih de hafriyat (kazı) neticesinde elde ettiği âlet, eşya evanî âbide (anıt), şekil, resim, plân, harta taslağı, çivi yazısı hiyeroglif yazısı, alfabe yazısı... gibi çizili, yazılı objectif metrukât (tradition) ianesiyle zaman ve müessirat dalgalarının itikâlleri (aşınma) ile delik deşik bir hale gelmiş adacıkların ötesinde berisinde tesadüf eseri olarak rastladığı yıpranmış, örselenmiş vesika izlerine dayanarak cessus "interpolation" lar ve "extrapolation" lar ile bilmece halleder gibi bugünün ışığıyla — iptidaî denilen kavimlerin bugünkü etnik ve psişik vasıflarına dayanarak — geçmiş, sönmüş ilim mazisini öylece aydınlatmak istiyor. Tabiatıyla neticenin realiteye uygun olup olmaması mevcut malzemenin kemmiyet ve keyfiyetine ve tarihinin ve fikir tarihinin inkişafını takib edenlerin terkiib kudret ve kabiliyetine bağlıdır.

A. Rey, J. de Morgan'm arkeoloji mutalarına dayanarak Doğu Medeniyetinin ilk kaynağının İçasya teşkil ettiğini ve bu medeniyetin batıya doğru olan hareketinde "Kalda" (Keldanistan) nin ilk konak rolü oynadığını ve Anadolu (Hittitler), Suriye (Fenikeliler), Mısır (eski Mısır medeniyeti) vasıtasıyla Akdenize (Ege medeniyeti) yayıldığını ve ayrıca doğuya (Çin) ve cenuba (Hint) doğru kollar gönderdiğini ihtiyat kaydı ile kabul etmektedir⁸. Herhalde Basra körfezi kıyılarından Ege denizi sahillerine kadar Önasyada Doğu Medeniyetinin bu uzun seyahatinde Mesopotamyanın ilk inşia merkezi olduğu akla mülâyim geliyor. Zira Kaidelilerin "tradision" ları ve âbideleri milâttan 3.000 yıl evvele çıktığı halde Mısırdakiler 2.000 seneyi aşmamaktadır⁹. Yukarda işaret edildiği gibi, kırık dökük parçalar (fragments) halinde bulunduğu kadar tesadüf eseri olarak ele geçirilen vesikalar yardımı ile yaptığımız a priori (kablî: peşin) hükümler yarınki bir kazının beklenilmedik mutaları ile tekzip edilmeyeceğini bize kim temin edebilir? Akdeniz tefekkür tarihinin beşiği olan Ege ilminin milâttan 1.000 yıl önceye çıkamayacağı ispata yarayacak elde ne vardır? İonyada milâttan önce VI. cı asırda birdenbire parlıyan medeniyetin bu asırdan evvelki asırlara ait olmak üzere bölgenin biraz şimalinde,

biraz doğusunda ve Afyon (Frikya), Sarohan (Lidya), Mentese (Karya), Elmalı (Likya)... bölgeleri gibi Anadolunun muhitî kısımlarında yaşayan kavimler ile, esas itibariyle, kara içi (continental) kavimlerinden Hittitlerin çalışmalarına dair bilgimiz hemen hiç denilecek kadar azdır. Fenikelilerin ilmi hakkında da hemen hemen bir şey bilmiyoruz. Diğer taraftan bütün yunan kaynakları şu noktada birleşiyor: güyâ kendileri (Yunanlılar) geometriyi Mısırlılardan öğrenmişler. A. Rey'e göre eski Mısırlılarda geometri aritmetik ilminin yanında hemen hemen hiçe müncer olmaktadır. Aritmetiği Fenikelilerden aldıklarını söylerler, bu iddia da hemen hemen bir hiçe dayanır. Nihayet astronomi üstatlarının Kaideliler olduklarını kaydederler, bu noktaya gelince bunu anlamakta pek güçlük çekmeyiz¹⁰.

2. İnsanda ilmî tefekkürün uyanması, Mesopotamyada¹¹ ilmin aydınlanmağa başlaması ("protoscience"). — Yukarıda söylendiği gibi eldeki vesikalar m.ö. 30 asırdan daha evvele çıkamıyor. Bu şartlar altında ilmin kaynağına erişmek mümkün olamayacaktır. Tarih "protohistoire" zulmeti içine dalıyor, o da "préhistoire" in zifirî karanlık geceleri içinde kayboluyor. Bu suretle ilim tarihi bakımından varılabilecek en son merhale tarihî devirler oluyor. Fakat bu devirlerden daha evvele ait akıl erdiremediğimiz bir tekniğe dayanan bir bilgi kokusu sezilmekte ise de bunun hakkında elde müsbet hiçbir delil yoktur. Yontulmuş taş devrinden (néolithique) daha evvele çıkan balık ağı ve sepetçilik tekniği bize — basit te olsa — bir hesap amelîyesinin tatbik edildiğini göstermektedir¹². Netekim Alp dağları geçitlerinde ve İskandinavya'da kayalar üzerine hakkedilmiş tunç devrine ait oldukları tahmin edilen muhtelif coğrafi mevkilerin yerlerini ve nisbi uzaklıklarını gösteren bir nevi harta taslaklarına (!) tesadüf edilmektedir¹³. Demek ki bütün bu tekniğin temelinde müşahede ve tecrübe (Erfahrung) dayanan sayı ve ölçü gibi elemanlar üzerinde çimlenmiş ilerde bir bilgi (savoir) ve dolayısıyla ilim (science) vasfını taşıyacak olan bir cevher saklı bulunmakta idi¹⁴.

Menşe'de (origine) teorik ilimlerin teknikten doğmuş olmaları şüphe götürmez bir hakikattir. Zaten ilmi teknikten ayırmak hemen hemen muhal olduğu gibi teknik yolu ile de biz, ilme yaklaşmış bulunuyoruz. Fakat insanın bir de spekülâtif tefekkür cephesi vardır: mütecessis insan his (duygu) uzuvlarını tenbih ettiği hâdise ve vakıaları yalnız müşahede etmekle kalmaz (iktifa etmez), dimağın inkişaf safhasına göre bunları te'vil ve izah etmek, yani onların sebep kaynaklarına ulaşmak ister. İşte Doğu İmparatorlukları medeniyetlerinde bilhassa burada alâkamızı çeken Mesopotamya medeniyetinde görüldüğü gibi bir taraftan içtimaî hey'eti

ve camiayı temsilin bir ifadesi olmak üzere efsane (masal) ve sihirbazlığa (büğücülük) dayanan esâtiri-sihirî (mythico-magique) veya dinî-içtimâî (religio-social) tefekküre, diğer taraftan muayyen ve pratik meselelerde fert dimağının hususî mahiyetteki faaliyetine tercüman olan tekniğe (technique) tesadüf edilmektedir:

Mesopotamyamın alüvyonlu ovalarında kıymetli tarlaların sahalarını ölçmekle başlayan saha ölçümü tekniği (arpentage) bizi bir taraftan mücerret (abstrait) geometri ilmine, diğer taraftan ma'bet, şehir, sulama kanalları plânları ve kadastro tekniği ile gelişen arazi ölçümü, aşağıda görüleceği üzere, o zamanın telâkkisine göre, bir cihan hartası taslağının vücade getirilmesine kadar götürüyor.

Buna mukabil seması hemen her vakit açık ve muhayyileyi (imagination) kamçılaman bu bölgede bütün gök cisimlerinin (yıldızların) karışıklı vaziyetlerine göre kayıptan haber vermek (kehânet), arz üzerinde vukua gelen bütün hâdiseleri ve bilhassa insan mukadderatını evvel-den keşfetmek için gök hâdiseleri ve neticeleri olan adetler arasında bir takım "magique" veya "mystique" münasebetler aramak gayesile alâkalı (interessé) bir bilgi şeklinde doğan arstroloji atmosferi içinde güneş basıtası (gnomon), sn saati (clepsydre) ve sema kubbesinin bir taş içine tersine oyulmuş şekliinden başka bir şey olmayan "polos" gibi âletler yardımıyla doğru rasatlara dayanan astronomi'nin hedefi, bir nevi zaice ("horoscope"), eşref-i saati gözetleyen ve kollayan bir bilgi olmuş idi. Filhakika Kaidelilerde astronomi ilmi, bugünkü tâbir ile, bize yalnız astronominin zaviyevî hareketler hususiyetlerini veren bir nevi zaicevî astronomi (astronomie horoscopique), ölçme astronomisi (astronomie métrique) veya sadece işaretleme (repérage) idi. Zaten bir taraftan buragan (orage), şimşek ve gök ateşi olan yıldızlar, diğer taraftan istisnâî bir şekilde husule gelen ay veya güneş tutulması, kuyruklu yıldızların geçmeleri, güneş veya ay ağılı (hâle), eleğim sağma (alâim-i semâ) gibi vak'alar (événement) ve ay, güneş, yıldız ve seyyarelerin (gezeğen) devrî ve muntazam surette hareketleri beşer dimağın ezeldenberi meşgul etmiştir. Her yerde bu ahenkli ve intizamlı hareketler zaman takdirine, çöl-lerde ve steplerde olduğu kadar da denizlerde cihet (yön) tâyinine yardım etmiştir. Fakat Mesopotamyalıların "original" olmalarının ilim tarihinde diğer milletlerden ziyade bir rehberlik rolü oynamış olmalarında, ister realiteye uygun olsun, ister olmasın (fictif) yer vakıaları ile gök hâdiseleri arasındaki münasebeti sistematik bir şekilde tesbit etmiş olmalarında aramak lâzımdır. Bu sistemleştirmeye ve bu kat'iyete (précision) ancak ölçme (mesure) ve kemmileştirme (quantification) sayesinde muvaffak olabilmişlerdir¹⁵.

II. MESOPOTAMYADA ASTRONOMİ VE ASTROLOJİ

Mesopotamyalıların astronomi hakkındaki bilgilerini şöylece toplayabiliriz:

Rasat (observation), **ölçü** (measure) ve **hesaba** (calcul) dayanarak **güneşin** gökteki mahrekini (yolunu) tespit ettiler (m.ö. 30 uncu asır) ve dolayısıyla bugüne kadar tatbik edilegemekte olan zaman ve dairenin altmış (sexagésimal) sisteme göre taksimini yaptılar.

Astrolojiye lâzım bütün astronomik malûmat, yukarıda görüldüğü gibi, **hâdiselerin intizamı** (régularité) **fikrine**, **kanun fikrine** ve bu intizamın **ölçülebilir**, **hesaplanabilir**, hattâ evvelden **keşif** ve **takdir** olunabilir (prévision) bir keyfiyet olduğu noktasına dayanıyordu. Gök cisimlerinin hareketlerini tespit hususunda büyük rol oynayan **zayice** (horoscope) bir insanın doğum saatinin (aninin) gökte **burçlar mmtakasının** (mmtakat-ül-burûc) veya **zodyakın** (zodiaque) — bilgileri ilerledikçe sonraları — daha kat'î olarak **husûf dairesinin** (ecliptique) hangi noktasına tekabül ettiğini ve hangi **takım yıldız** (kevkeb cümlesi: constellation) burcunun ve **suretinin** (signe) **matlama** (ascension) rasladığını çıkarmak işiyle uğraşıyordu (zoydak burçlarının matla'ları). Böylece ekliptik üzerinde yapılan işaretlemeler (repérage) sayesinde hat veya şerit boyunca ve diğer sabit yıldızlar yardımıyla bu dairenin hakikî istikameti tespit edilmiş bulunuyordu. İşte tamamiyle **Kaideliler icadı** (m.ö. 30 uncu asır) olan zodyak, belki eski Mısırlılar vasıtasıyla Yunanlılara geçmiştir¹⁶.

Zodyak **takvim** aylarına bağlı olmak üzere 12 burca (signe) ve her burc ta tekrar üç onluğa (décade) ayrılıyor ve bu suretle ekliptik'in yani sema küresinin büyük dairesi 36 kısıma bölünmüş bulunuyordu.

Kaideliler ortasında yıldızlara nazaran güneşin bizatihi yıllık hareketini resmettiği hattı ihtiva etmek üzere yalnız zodyak'ı tahdit etmekle kalmadılar, bir de bunu, aşağı yukarı, 20° (bugün 16°) olarak takdir ve içinde seyyarelerin (planètes) daimî harekette buldukları bir şerit olarak tespit ve seyyareleri, bilhassa **Zühreyi** (Venus) pek çabuk diğer yıldızlardan (sâbite) tefrik ettiler. Filhakika Kaidede en eski vesikalar arasında **güneş**, ay ve daha küçük olan seyyareler (gezegen) temsil edilmiş olduğu görülmektedir. Mesopotamyalılar seyyarelerin intizamsız görünen hareketlerini pek eskiden biliyorlardı. Daha sonraları (m.ö. 2 inci asır) seyyarelerin **ziclerini** (éphémérides) hesabetmek için bir çok teşekküller kurdular.

Mesopotamya astronomisinin dışarının tesiri altında kalmadan yerli (autochtone) olarak inkişaf ettiğini gösterecek birçok deliller vardır, meselâ yıldızların seyirlerini temsil edebilmek için kullandıkları aritmetik ve geometrik dizi (prognessions) usulleri bunlardan biridir.

Yine çivi yazılı tuğla (tablet) vesikalarına göre, sebepleri ile değil, sadece gök cisimlerinin muntazam hareketlerine dayanarak ay ve güneş tutulma hâdiselerinin, ilim tarihinde, ilk defa olmak üzere, vukularından evvel keşfetmiş olduklarını Mesopotamya'da görüyoruz. Kaldeliler ay ve güneş tutulma hâdiselerini 72.000, 470.000 hattâ 720.000 sene gibi tamamıyla "mysthique" bir kronolojiye, dayanarak keşfettiklerini iddia etmektedirler)¹⁷.

Hulâsa, astrolojik olan bütün Mesopotamya astronomisi hesapların kehanette (prédiction) bulunmak için yapmış, gerek hesaplamada, gerek evvelden haber vermekte (kehânet) âmil olan unsurlar zaman elemanları, saat elemanları olmuş idi. İşte bu sebepten tamamıyla zaicevî (horoscopique) olan bu astronomi hakikî astronomiye yamanacak veya kendisine yarayacak olan mühim bilgileri ihtiva edecek idi. Herhalde bu zaicevî astronomi pek eski devirlerde Yunanlıların dikkatini celbettirdiği gibi daha yeni devirlerde Egelilerin tecessüsünü uyandıracak mahiyette idi. İonya vasıtasıyla doğrudan doğruya ve daha sonra büyük harpler yüzünden Mesopotamya ile daimî temasta bulunan Gereklerin bu azîm çalışmalarından haberleri olmamalarına imkân yok idi ve bu astronomik malûmatın elemanlara ait olanları ile geri kalan bilgilerin büyük bir kısmı Yunan astronomisinin uyanışından hattâ Egede ilmî tefekkürün ortaya çıkmasından daha çok evvele ait bulunuyordu¹⁸.

III. MESOPOTAMYADA COĞRAFYA

1. Plânlar ve kadaströ tekniği. — Pratik hayat icablarından olmak üzere Mesopotamyanın cenubunda pek erkenden, coğrafi ufkun mahdut olması nispetinde doğru, bir intifaî coğrafya (géographie utilitaire) ortaya çıkmış ve bilgi malzemesini ilk önce plânlar ve harta taslakları (Kartografya) şeklinde çizili olarak tablet'ler üzerine dökmüştür. Yukarıda söylenildiği gibi, teknikten kuvvetini alan saha ölçümü (arpentage) bölgenin alüvyonlu ova şeriti üzerinde pek kıymetli olması icabeden ve yıllık feyzanlar ile sınırları bozulmuş ve karışmış bulunan tarlaların ve arsaların yüz ölçümlerini doğru olarak tespit etmek işini üzerine almış ve arazi üzerindeki karışık şekiller, doğru ölçmesini bildikleri murabba' (kare),

mustatil (dikdörtgen), **müselles** (üçgen) gibi mahdut geometri şekillerine parçalanarak sıhhata pek yakın bir tarzda satırları tâyin edilmiş bulunuyordu. Bundan başka bina yaptıracak olan kimse evvelâ bir kalfaya (itinnu) temelini plânını çizdirmek mecburiyetinde idi¹⁹. Küçük sahaların mesahaları ile başlayan bu **tatbiki ilim** daha geniş yerlerin ölçüleri ile, mabetlerin, şehirlerin ve mahallelerinin, sulama kanallarının ve bölgelerin plân ve hartaları ile meşgul olmağa başlamış ve bu suretle **kadastro** tekniği ortaya çıkmış bulunuyordu (şek. 1).

Grafik tekniğinde olduğu kadar **hesap ameliyelerinde** de gösterdikleri makûl ve sistematik müşahedeler, yaptıkları cetveller, saha ölçümünde kullandıkları doğru formüller (düsturlar), mudil satırları daha basit satırlara ayırmak suretiyle gösterdikleri keskin müşahede ruhu ve bilhassa astronomi ilmi ile Mesopotamyalılar cidden gerçek ilmin (ilm-i mahz: science exacte) yani **matematiğin** temellerini atmış bulunuyorlardı²⁰.

2. Yol boyu hartaları. — Çöller ve dağlar ile çevrilmiş bulunan bu intikal bölgesi (Mesopotamya) hem çarpışma memleketi, hem de, geçit memleket olduğu için, **münakale** ve **ticaret sahası** idi. Babil ve Asûr fâtihterinin askerî sefer ve posta **menzilleri** ve tüccarlarının **kervanları** ile mıntakanın şimalinden, cenubundan, doğusundan ve batısından büyük mikyasta **coğrafi malzeme** getirildi. Bunlar tüccarlar, idareciler, askerler, elçiler, kartograflar... tarafından ihtiyaca göre işlendi, posta yolları ve askerî güzergâhları göstermek maksadiyle coğrafi mevkilerin **istikametlerini** ve **uzaklıklarını** verir ölçü veya zamana (adî yürüyüşle geçen çifte saat = 10629 metre gün veya ay) göre tertip edilmiş **çizili** veya **liste** ve **cetveller** halinde yazılı **yol boyu** (itinéraire) rehberleri meydana getirildi²¹.

3. Mesopotamya hartası. — Eski Mesopotamyada yapılmış bugüne kadar bilinen en eski harta Babil'in 200 mil (ca. 320 km.) şimalinde **Ga Sur** harabe şehrindeki bir kazı neticesinde elde edilen avuç içine sığabilecek kadar küçük ve pişirilmiş kil levha (tablet) üzerine hakkedilmiş ve bugün **Harward Üniversitesinin** "**Semitle**" müzesinde bulunan hartadır. Bu harta (şek. 2) Fırat nehrinin olması çok muhtemel bulunan bir akar su vâdisini göstermektedir. Ovanın her iki tarafında balık pulları gibi işaretlenmiş dağlar uzanmaktadır, nehir üç parçalı bir delta üzerinden bir bataklığa veya denize dökülmektedir. **Şimal, doğu** ve **batı** cihetleri içeri çivi yazılı dairelerle gösterilmiştir. Bu mutalara göre harta N ciheti üste gelmek üzere, bugün yapıldığı gibi, cihetlendirilmiştir. Tablet'in küçük olmasına ve bazı yerleri kırılmış bulunmasına rağmen manzarası tazedir ve küçük çivi yazılarının sarahatı karşısında hartanın m.ö. 25 inci asra çıktığı anlaşılmaktadır²².

Mesopotamyada cihet (yön) tâyini meselesi muhtelif görüşlere tâbi bulunmuştur:

a. Kaidede ilkönce "magique" veya "mystique" düşünceye göre elverişli veya zararlı rüzgârların estikleri istikametlere göre cihet tâyininin yapılmış olduğu zannedilmektedir. İran sıra dağlarının ve alüvyonlu ovanın istikametleri, ön çukur gibi, aşağı yukarı, NW-SE doğrultusunda olduğu için N-S ve E-W değil ana cihetler NW-SE ve NE-SW istikametlerinde almıyordu. Zaten hâkim rüzgârlar da bu dağ sırası veya oluk vaziyetine uygun bir şekilde esmektedirler:

1. İm-si-di (sumerce İltamı) NW dan esen ve hurma ağaçlarının istibarını (polinisation) kolaylaştıran müsait kuru ve ılık rüzgâr,
2. İm-kur-ra (sum. Şadu) NE dan gelen kuru ve soğuk dağ rüzgârı,
3. İm-gal-lu (sum. Şutu) SE dan, Basra körfezi bataklıklarından esen ve çok defa hastalık ve bilhassa sıtma getiren ratıp ve yağmurlu rüzgâr,
4. Nihayet İm-mar-tu (sum. Amurru) SW dan ve çölden gelen sıkıntılı ve çok defa fırtına koparan rüzgâr²³.

b. "Mystique" bir zihniyetin tesiri altında, daire içine maruf eşkenar üçgenler (triangle equi la tera) veya bir altıgen (hexagone) resmedilen Kaldeliler "hexagramme" inm ve altmışlı sayılama sisteminin temelini 6 adedi teşkil ettiğinden ana cihetler (points cardinaux) pek eskiden 6 nokta olarak itibar ediliyordu²⁴. Hakikaten ufuk dairesinin ortasında bulunan bir insana göre cihetleri bildiğimiz doğu, batı, şimal, cenup noktalarından başka "zenith" (başucu semti, semt-i reis), mütenazırı ve nazîri semt-i kadem (nadir: ayak ucu semti) da ilâve edilmek suretiyle altıya çıkarmak biraz güçtür. Çünkü son iki nokta daire müstevisi (düzlem) üzerinde değildir. Bununla beraber "mystique" görüş bizim görüşümüzden tamamiyle farklı olduğu için buna imkân vardır. Fakat A. Rey altı aslî cihet noktalarını bir müstevi üzerinde tasavvur etmek imkânını bulmuştur: yaz ve kış inkılâp (gün durumları) noktalarına tekabül etmek üzere şimal, cenup, iki doğu ve iki de batı noktasının ilâvesiyle ufuk dairesi altı kısma bölünmüş olacağı ihtimalini ortaya koyuyor²⁵. İnşası m.ö. 20 nci asra çıkan Babil şehrinin NW sındaki kale duvarının şimal yarımküresinde günlerin en uzun bulunduğu zaman güneşin doğduğu noktaya yani yaz inkılâbı noktasına göre cihetlendirilmiş olması ve Babil şehrinin şehir tanrısına izafe edilmiş Madruk caddesinin de aynı istikamette bulunması acaba Rey'in faraziyesine delil teşkil edemez mi?²⁶

c. **Astronomik** diyebileceğimiz hâkim cihet tâyini de pek eskidenberi sabit yıldızların en yakını olan ve en büyük görünen ve bütün canlılara enerji gönderen güneşin doğduğu yer, Tan yeri, ışık yeri, ısı yeri esas olarak alınmış ve ufuk dairesi 4 müsavi kısma (quadrant: kibrâtum arba'um) ayrılmış ve her birine göre arz üzerinde (Fırat - Dicle havzasında) dört memleket tespit edilmiş bulunuyordu: cenupta **Elam**, şimalde **Akkad**, doğuda **Subartu** (daha sonra **Asûr**) ve **Gutium**, nihayet batıda **Amurru** (Suriye - Filistin).

4. **Babililerin cihan hartası.** — Mesopotamya imparatorluğunun büyümesi ve dolayısıyla coğrafi malzemenin artması nisbetinde coğrafi ufuk ta genişlemiş bulunuyordu. Bu genişlemede, şüphesiz, harta sıhhatından kaybedeceği gibi “mythique” veya “magique” düşüncelerin de bu sırf teknik işe karışacağı ve hattâ âlemin yaradılış tasavvurunun arza ait kısmının da burada akisleri bulunacağı pek tabii idi. Filhakika eski bir “original” in müteaddit kopyalarından biri olan, bugün **British Museum**'da bulunan ve mevki adları yeni Babil çivi yazısıyla yazılmış ve m.ö. 9 uncu asırdan daha evvele çıkamıyan bir cihan hartası vardır (şek. 3).²⁷ Bu harta arzı kurs (tepsi) şeklinde tasavvur eden eski telâkkiye göre resmedilmiştir: tam merkezinde dünyanın göbeği olan **Babil** şehri bulunmakta, hastanın orta kısmında şimaldeki dağlardan kaynaklarını alan Fırat nehri akmakta ve sularını bir bataklığa dökmektedir. Şehir ile memleketler, muhtemelen beyzî şekiller ile gösterilmiş ve çok defa içerlerine adları yazılmıştır. Filhakika “Babil”, “Uraş” (veya Uraştu? Doğu Anadolu ve şimalinde uzanan dağlar), “Asur memleketi”, “Dêr”, “Bit Yakın” ve “Xabban” (Si-Murra?) yazılı bulunmaktadır. Buraya kadar harta bundan evvelkinde olduğu gibi Mesopotamya'nın ve civar bölgelerin yerlerini az çok doğru olarak göstermektedir. Fakat hartanın “mythique” cephesi bu iç daireden sonra başlıyor: karalar (büyük kara parçaları) bir acı su deryasıyla (okyanus) çevrilmiş ve dış tarafında da üçgen şekli verilmiş yedi kara parçasının (ada) yüzdüğü tasavvur ediliyor (şek. 4). Hartanın bazı yerleri kırılmış olduğundan eksik kısımları vardır (adaların bazı kayıtlara göre sekiz olması akla gelebilir). Müselleslerin içerlerinde ve kenarlarındaki yazılara dayanarak hem adaların tasvirleri yapılmış hem de eksik kısımlar tamamlanmıştır. E. Unger'in tasvirine göre okyanusun ötesindeki kara parçaları (adalar) gök mıntakasmdan sayılmakta ve aşağıda görüleceği üzere **Gök** ile **Yer** arasındaki sıkı münasebet bu adalar vasıtasıyla temin edilmiş bulunmaktadır. Aralarındaki uzaklık çift saat veya mil hesabıyla gösterilmiştir (6 ile 9 mil arasında). En şimali olan kara parçası için “burada güneş hiç görünmez” denilmekte ve yan-

lardaki izahlara göre bütün adaların insanın yaşamasına elverişli oldukları anlaşılmaktadır: Üçüncü ada hakkında şöyle bir kayıt vardır: “kanatlı kuşlar burada yuvalarını tamamlamağa vakit bulamazlar” ve altıncı adaya dair de şöyle denilmektedir: “burada koşan boynuzlu bir öküzü görüyoruz, gelenlere hücum eder”²⁸.

Şüphesiz bu cihan hartası bugünkü görüş ile iddiasına **ma sadak** olamaz. Fakat yine dünyayı bir tepsi gibi düz tasavvur eden ve İoniya mektebinin en eski riyazi (matematik) coğrafyacılarından bulunan **Anaximanderos**'un (611 - 547) hartası bunun kopyası olduğu gibi²⁹, orta çağın Tevrat görüşü ile yapılan **çarh haritaları**, hattâ İslâm âleminden meselâ **İstahrin**in hartası bundan pek daha yüksek değillerdi.

IV — MESOPOTAMYADA KOSMOLOJİ

Mesopotamyalıların en eski devirlere çıkan (m.ö. 30 uncu asır) **tabiat** ve **kâinat tasavvuru** ile âlemin, tanrıların ve insanların yaratılışları ve bunların birbirleri ile olan münasebetleri fikri tamamıyla “mythique” ve “théologique” bir vasıf taşımakta yani **fiziki, coğrafi, tarihî ve dîni** meseleler asırlarca birbirini takibeden “tradition” lar potası içine dökülerek orada kaynamış bir şekilde görünmektedir³⁰. Yukarıda söylenildiği gibi Mesopotamyalıların yaşadıkları ve seyahat ettikleri memleketler doğuda ve batıda denize doğru inen dağlar arasında veya düğümü üzerinde bulunmaktadır. Böyle bir coğrafi çerçeve içinde bulunan, Asûr-Kaldeîiler, âlemi **acıs**u ile çevrilmiş arzı, daha doğrusu Fırat - Dicle havzasını siperi altına alan **dağ direkleri** üzerine kondurulmuş **semavî bir çadır** şeklinde tasavvur ediliyorlardı. Bu tasavvur — belki göçebe çadırının yerine şehirlerde sabit evler kaim olmağa başlayınca — yavaş yavaş daha kat’î bir şekil alarak denizden yükselmiş bir **kanburluk** (bosse convexe) şekline inklâbettî. Bu kanburluğun üstünde muhaddebliği (convexité) daha bariz ve daha büyük olan ve göğü temsil eden bir **küre takke** (calotte) si şeklinde tasavvur edildi, çünkü bu takke arzı, alt kısmından deniz ile ihata etmiş bulunuyordu. **Tâbir caiz** ise, zamanla bu düşünce daha cezrî bir şekil almağa başlayınca iki muhaddebliği ihtiva eden “mythique” tasavvur, merkezleri bir (concentrique) içiçe girmiş iki yarımküreye inklâbettî. Küçüğünü yani arzı ihata eden büyük yarımküre (gök tavanı) bunun etrafında devreder farzedildi. Dağlar, bir mabet kubbesi içine takılmış ışıklar gibi bu tavana çivilenmiş olan yıldızların bir kısmına hail oluyordu³¹.

Kâinat, tanrıların yani **hikmet** (sagesse) evinin bir **sudûru** şeklinde ve aynı zamanda bunun bir **marifeti** suretinde tasavvur ediliyor ve her

şeyden evvel bu marifet tanrıların görülür tezahurlarından olan yıldızların rasat edilmeleri ile elde edilmiş bulunuyordu.

Bâbil-Asûr görüşüne göre kâinat yerler ve göklerden ibaret, alt âlem olan yer (arz) üst âlem olan göğün küçülmüş bir hayali, gök cisimleri yer cisimlerinin bir timsâli idi, yani "makrokosmos", esas itibariyle, "mikrokosmos" un bir eşi, bir örneği mesabesinde idi. Arz, o zamanlarda olduğu gibi bugün de Fırat ve Dicle üzerinde yüzdürülmekte olan baş aşağı gelmiş bir kelek veya bir kufa biçiminde düşünülüyor, gök tavam da (sumerce an, sâam dilinde şamê) dünya üzerine başaşağı gelmiş kıymetli taşlardan mürekkep bir yarım küre şeklinde tasavvur ediliyordu. Gök boşluğu üç ayrı kattan (kısm) ibaret idi: lü'lü' (luludanîtu) yani inciden yapılmış üst gök Anu denilen asıl gök tanrısının mukarri idi. Yer-gök hâkimi (Herr) Marduk'ta burada lâcivert taşından (Lasurstein) yapılmış hücrelerinde (tahtında) oturuyordu. "Sagilmut" taşından yapılmış orta gök İgigi tanrısına ait bulunuyordu, nihayet gördüğümüz ve üzerine yıldızların çakılmış bulunduğu gök yakuttan (Jaspis) teşekkül etmiş alt gök te üçüncüsünü teşkil ediyordu. Daha sonraları — yedi olmak için — bunların üstünde daha dört gök katı (tuba katı) tasavvur ediliyordu. Arz üzerine düşen meteoritlerden sulp halde olduğu tahmin edilen gök, katı bir cisimden teşekkül etmiş olmasına rağmen, harekette tasavvur ediliyor idi. Gök bir ev gibi ufkumuz seviyesinde bulunan bir temel üstüne dayanmakta ve bu da semavî okyanusa direkler (tarkullu) ile tespit edilmiş ve aynı zamanda bir saray gibi suya karşı halka biçiminde bir duvar (şupku) ile çevrilmiş bulunuyordu (belki bu duvar bizim atmosfer dediğimiz olacak!). Gök kubbesinin en üst kısmına merkez (kibitti şamê) ve en yüksek noktasına da zenit elâti) denilmekte idi. Gök kubbesinin dış tarafında yine ışık saçan göğün içi (libbi şamê) bulunmakta ve burada meselâ, ay tanrısı (Sin) üç gün müddetle, güneş te (şamas) geceleri görünmez oluyordu. Ufkun doğusunda (şitan) doğu dağı, batısında (şillan) da batı dağı bulunur ve birer kapı ile her iki taraftan kapalıdır. Sabahleyin güneş tanrısı gök'e çıkmak için bunlardan birini açar, akşam diğerinden gök içine girer. Yıldızlar gök tavanına çakılıdır. Şekiller ve yazılar suretinde kendilerine muayyen yerler verilmiştir: hiç biri yerini şaşırılmaz ve hiçbiri vazifesinde yanlışlık yapmaz.

"Makrokosmos" un "mikrokosmos" a tekabül etmesi düşüncesine göre arz üzerinde bütün memleketlerin, akarsuların, şehirlerin ve mabetlerin ilk şekilleri gökte muayyen yıldız küme şekillerinde (signe) bulunmakta ve yeryüzündeki eşya onların bir hayalî (image) gibi kabul olunmakta ve, gök defa, göktekilerin boyutları (buut) arzdakilerin iki misli farzedilmekte

idi. Meselâ Nineva'nın mürtesemi (Grundriss) ezeldenberi gök yazısıyle çizilmiş tasavvur ediliyordu.

Babilliler ile Asûrlular bütün gök kubbesini yıldız kümeleri (constellation) ile nüfuslandırılmış addediyorlar ve her yıldız kümesinin muayyen bir şeyi temsil etmesi icabettiği düşüncesini taşıyorlardı. Gökte, meselâ, Akkad, Elam, Amurru gibi arz kısımlarının bulduklarına inanıyor, Dicle nehri Annumîtu yıldızının, semavî, Fırat nehri kırlangıç küme yıldızının gökte buldukları yerlere tekabül ettiğini ve yengeç küme yıldızı Sippar'ın, terazi yıldız kümesi Nippur'un, İkû yıldızı da Babil'in müsavisi (eşit) olduğu kabul ediliyordu. Bundan başka güneş ile ay ve yer (arz) memleketlere ayrılmış tasavvur ediliyordu. Meselâ ayın sağ tarafı Akkad, sol tarafı Elam, üst tarafı Amurru (Suriye - Filistin), alt tarafı da Subartuya temsil ediliyordu. Bu suretle tam bir semavî coğrafya (gök coğrafyası) bina edilmek isteniliyordu.

Gök kubbesinin altında alt âlem yani arz da bunun gibi üç kısımdan müteşekkil idi: Ellil tanrının yurdu olan en üst arzda insanlar oturmakta, orta arzda su tanrısı Ea'nın malikânesi bulunmakta, en alt arzda da alt âlemin tanrı sakinleri olan 600 kadar Anunhaki ikamet etmekte idi. Diğer bir görüşe göre, gök katlarının sayısı gibi, yer de yedi kattan ibaret sayılıyordu. Saman yoluna (voie lactée) arzı göğe tespit eden bir bağ (halat) nazariyle bakılıyordu.

Aluvyonlu ovanın herhangi bir noktası kazılınca kuyu yatağına vasıl olunacağından buna yer altı okyanusu adı veriliyor ve arzın kaynak ağzına kadar uzatılıyordu. Aynı zamanda, yukarıda görüldüğü gibi, arz halka şeklinde bir acı su (nâru merratu) çenberiyile çevrilmiş tasavvur ediliyordu. Bunun içinde yedi ada yüzmekte ve nihayet sabit semâ gök okyanusu adıyla bunu ihata etmekte idi. Gök'ün penceresi açılınca su yağmur şeklinde yeryüzüne düşer, bütün akarsular ile kötü tuzlumsu suyun (saurmâtre) yani Tiâmat'ın sahası olan acı sular hep bu tatlı su okyanusundan meydana gelmiş sayılıyordu⁸².

V. İCMAL ve NETİCE

"Mesopotamyada mekân ilimlerinin kaynakları" adlı yazımızı şu suretle toplıya ve neticelendirebiliriz:

1. — Beşeriyetin karanlık devirlerinde insanda yavaş yavaş aklın gelişmesi, ilmi tefekkürün (pensée) uyanması ve ilmin aydınlanmağa başlaması (protoscience) teknik yolu ile olmuş, fakat ele, bilek maharetine göz

çok yardım etmiştir. Usta insan (homo faber) aynı zamanda belkemiği dik (homo sapiens) görmek ve bilmek isteyen mütecessis bir mevcuttur.

2. — Beşeriyet dimağının tezahüratı biri ferdi (individuel) olmak üzere her şeyin niçinini aramak ve sebep kaynaklarına ulaşmak isteyen ve ilme doğru götüren spekülâtif düşüncelerde kendini göstermektedir. Gözü önünde geçen hâdise ve vâkıaları tevil ve izah edebilmek için insanın bu spekülâtif cephesi kendisini sırasıyla sihirbazlığa (magie), hurafe ve efsaneye (mythe), “mysthique” ve dinî düşüncelere atmıştır. Bidayette tamamiyle “magique”, “mythique” ve “mystique” esaslara dayanan ilim ancak son asırlarda müspet (positif) düşünce ile hakikî ilim mertebesine ulaşabilmiştir. Münfail (passif) dimağî bir vasıf taşıyan tehayyül (imagination) şüphesiz daha şiddetli ruhî bir faaliyet isteyen müşahede (observation) ve bilhassa tecrib'ten (expérimentation) daha kolaydır. Eşya ve hâdiseler arasında kemmî (quantitatif) münasebetler arayan matematik ilimleri, eşya ve hâdiselerin mahiyetleri ile uğraşan müşahede ve tecrübe ilimlerinden daha evvel hıkişafetmiştir.

3. — Teknikten inşialeden ilk ilim rüşeymi (embryon) bidayette sırf faydalanma esasına dayanmakta (science utilitaire) ve çok sonra bu alâkalı (interessé) vaziyet alâkasız (désinteressé) şekle yani ilmi ilim için yapmak tarzına dökülmüş bulunmakta idi.

4. — Çivi yazılı vesikaları m.ö. 30 asır evvele çıkan ve mekân ilimlerinin ilk kaynak sahasını teşkil eden Mesopotamyada bütün bu safhaları görmek mümkündür. :

Âlemin yaradılışı, ışığın karanlığa galebesi, tufân... gibi eşyanın tehayyülî izahına ve insanların hareket yollarını tanzime yarayan masallardan (mythos) bir kısmının kaynağı Mesopotamyadır. Mesopotamyalar aynı zamanda beşer cemiyetinin tekemmülüne yardım eden müspet ilerlemenin kılavuzu (öncüsü = initiateur) idiler ve bu sayede insanın muhitine hâkim olmak kudreti çok artmış bulunuyordu. Sanayi tekniğini, münakale vasıtalarını ve yazının icadiyle beşer düşüncesinin intikalini, tabiata ve bilhassa göke ait bilgilerini insanlık Mesopotamyalılara borçludur. Kaide münecimleri (astrologue), ve hattatları (scribe) bugünkü âlimlerimizin ilk üstatları idiler. Mesopotamyada hemen daima yıldızlı geçen gecelerin ışığı pek erkenden münecimlerin gözlerini semaya doğru tevcih etmelerine sebep olmuştur. Astroloji (nücum ilmi) şu iki prensipe dayanıyordu:

1°. Yıldızlı göğün mukaddes âlemin bir çehresi olması;

2°. Astronomik hâdiseler ile arz hayatı arasında zarurî bir münasebetin bulunması.

Astroloji astronomiyi doğurdu, yanlış bir fikir doğru müşahedeleri in-
taç etti. Eğer ilk ilim teknikten veya pratikten inşiaab etmiyorsa dimağı ta-
biata doğru tevcihedden spekülasyonlardan ileri gelmiştir. Yazı, hesap, geo-
metri, astronomi, kosmoloji, coğrafya işte beşeriyet "psychisme" inin bu
ağır inkişafında sonraki nesillerin tevarüs edecekleri yeni unsurlar, işte
Mesopotamyahların verimli keşif ve icatları!..

1 İ. Hakki Akyol: Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji. (Tanzimat
I.), İstanbul 1940. s. 511-577.

2 İ. Hakki Akyol: Son yarım asırda Türkiyede coğrafya. (Türk Coğrafya
Dergisi, Ankara, Sonkânun 1943, sayı I, s. 3-15; II, 1943 Nisan, s. 121-136; III-IV,
1943 İlkteşrin, s. 247-276.

3 İ. Hakki Akyol: Coğrafya maddesi. İslâm ansiklopedisi. İst. Üniv. Ede-
biyat Fak. c. 3, cüz 23, 1944. s. 202-220.

4 Aug. Comte'un maruf afâki (sciences concrètes) ve mücerret (se. abstraites)
olmak üzere ilimleri tasnifinden biraz farklı bir şekilde yeni Alman filozofları bil-
hassa Windelband (Geschichte der Naturwissenschaft, Rektoratsrede 1894) bunları
kaide ve kanun (nomothetische Wissenschaften), hâdiseler ve vakıa ilimleri (idiogra-
phische Wissenschaften) adları altında iki büyük gruba ayırırlar. Realiteyi görü-
nen üç yüzlü bir ehrama (pyramide) benzetebiliriz. Bunun bir yüzünü eşya ve hâdi-
seler arasındaki rabıta ve karabat, bir yüzünü eşya ve hâdiselerin zaman altında
gelişmeleri ve nihayet bir yüzünü de mekândaki tertib ve dağılışları teşkil eder. Zaten
cevher (substance), zaman (temps) ve mekân (espace) adlarını verdiğimiz üç ana
meffhum beşeriyetin dimağında kökleşmiş ve daha basit meffhumlara irca edilmesi
kabil olamıyan müeddalardır. Mîneraloji, petrografi, botanik, zooloji gibi tabiat ilim-
lerinde olduğu kadar dil, din gibi kültür ilimlerinde de eşya, hâdiseler ve vakıaları
sistematik bir tarzda dizebiliriz (sistematik ilimler: systematische Wissenschaften),
fakat realiteyi daha iyi kavriyabilmek için bunların zaman altında gelişmelerini (jeo-
loji ve tarih gibi zaman ilimleri: chronologische Wissenschaft), nihayet eşya, hâdiseler
ve vakıaların mekân içindeki dağılışlarını (astronomi, coğrafya, geodesi... gibi me-
kân ilimleri: chronologische veya Raumwissenschaft) bilmek lâzımdır.

5 A. Moret; Le Nil et la civilisation égyptienne. Paris 1926. Evol. de l'Humani-
té vol. 7. s. 43): "Nil nehri insanların bütün mesailerini teşrik etmelerini ister,
güneş, bir tek kuvvetin âlemi idare ettiğini ilham eder."

6 L. Delaporte; La Mésopotamie: La civilisation babylonienne et assyriennee.
Paris Evol. de l'Humanité vol. 8, 1923, s. 151, 322-25.

J. de Morgan; Les premières civilisations, Paris 1909, s. 251: "Mısır ne kadar
idealist ise, Mesopotamya da inadına o kadar realist idi."

7 Henri Berr; En marge de l'histoire universelle. Paris; Evol. ch l'Humanité,
Tome 1. 1934:

"İnsaniyetin, serbestinin yaratıcısı olan eski Yunanistan, kıyas kabul etmez bir
tarzda güzelliğin (güzel san'atın) ve ilmin de yaratıcısı idi" (s. 167);

rının şekli itibariyle hayatın ve harsin (culture) yeknesaklaşmasına (uniformisation) elverişli olmuştur. Eski çağ âlemi romalılaşmazdan ve helenleşmezden (grekleşmezden) evvel "egeleşmiş" (égéanisé) bulunuyordu. Fakat insana öyle geliyor ki bu birliğe yardım eden âmil, muhitin tabiatından ziyade muayyen vasıfları haiz şark medeniyeti tesirlerinden istifade imkânını bulan, bununla beraber, şahsında medeniyet için elzem meziyetleri toplamış olan halkın tabiatı olmuştur" (s. 148).

G. Glotz; *La civilisation égéenne*, Paris 1923 (*Evolution de l'Humanité*; bir çok "Akdeniz havzası ve bilhassa Ege bölgesi çevresinin tabiatından ziyade kıyılarıyerler).

⁸ Abel Rey; *La science dans l'antiquité. La science orientale avant les Grecs*. Paris. *Evol. de l'Humanité*. 1930, s. 22.

"Beşer tarihinin inkişafı bakımından eski Sami (sémitique) damgasını taşıyan Bâbil tesirinin ve medeniyetinin Asûrlular (Assyriens) vasıtasıyla yayılmış olması mühimdir. Filhakika Bâbil doğrudan doğruya değil mağlûplar yolu ile İsrail oğulları (İsrail), Fenikeliler ve Lidyalılar ve nihayet bu sonuncular ve Hititler vasıtasıyla de Yunanlılar üzerine kültür tesiri yaptılar."

⁹ Abel Rey; göst. eser s. 5

¹⁰ » » göst. eser s. 18.

G. Radet; *La Lydie et le monde grecs au temps de Mérmnades*, Paris (Thorin) 1892, s. 270.

¹¹ Tarihin muayyen bir devrinde, arızın az çok muayyen bir sahasındaki coğrafi şartlar altında yaşamış milletlerin dimağı faaliyetlerinin gerek taşlak gerek hakiki ilimi şeklindeki tezahürlerini iyi kavrayabilmek için yalnız onlar üzerine tesir yapan maddî hayat çerçevesi içindeki ekonomik âmilleri değil, geniş mânada etnik (somatik ve psişik hususiyetleri de göz önünde bulundurmamak lâzımdır. İşte bu sebepten mevzua giriş mahiyetinde olmak üzere Mesopotamyamn ve eski sakinlerinin coğrafya kadrosu hakkında bazı malûmatın sıkıştırılması lâzımgeldiği kanaatindeyim:

Mesopotamyamn nüfuslanması ve eski sakinlerinin somatik ve etnik hususiyetleri. — İran kenar sıra dağları önünde Basra körfezi ile beraber bir ön çukur (Vor-tiefe) vaziyetinde olan Mesopotamya, Azap yarımadası Surye platformunun NE kenarında yer almış, seması hemen bütün sene açık bir düzlüktür. Körfezden N'e doğru gittiğimizi farzederek ilk önce önümüze alüvyonlu bir ova çıkar (İrak; Babilonya: N kısmı, Akkad SW kısmı Kalde = Chaldee) daha sonra bunu alçak bir kalker platformu (250 m, takibeder (Elcezire: NE kısmı Asirya = Asûr). Doğu Anadolu yüksek yaylasından kaynaklarını alan Fırat ile Dicle, bu ikiz akar su, esas itibariyle, NW-SE istikametindeki akışları ile platformu bir ada gibi çemberler (İrmaklar arası, Mé-sopotamie) ve alüvyonlu ovada, aşağı yukarı 1000 km. genişliğinde, uzun bir şerit vücade getirirler. Mesopotamyamn büyük bir kısmı, pek serpek bodur çalıları, soğanlı nebatları ilkbaharda yeşillenen neciliye (buğdaygiller) ve çiçekli otları ile bir step manzarası arzeder. Her iki suyun kabarık zamanı ilkbahara düşer. Bu mevsim esas itibariyle, doğu Anadolu dağlarındaki karların eriyerek besledikleri akar suların kabarık olduğu ve ovada da yağmurların yağdığı bir mevsimdir.

Mesopotamyamn ilk nüfuslanma sahası bu ova kısmı, Irak (Kalde) olmuştur: akar suyun taşkın zamanlarında geniş ova sahasında bıraktığı kalçık (limon) veya

mil "son derece münbit ve datma nemli; ilgin (tamaris), salkım söğüt, salkım (akkasya) ve hurma ağaçları ile örtülü zemin (toprak), içine girilmez çalılıkları ve geniş alanları (clairière) ihtiva etmekte idi. "Bu geniş ovada 'protohistoire' m tarihin karanlık devirlerindenberi sulama esasına dayanılarak menşe' sahası olan buğday (froment) ile arpa ve yulaf gibi hububat yetiştirilmekte idi. Pek sığ ve milli (çamurlu) geniş saz kuşakları ile çevrilmiş, bazan kilometrelerce uzanan ve içerleri su nebatları ile dolu olan bataklıklar (marais) pek bol miktarda balık ve sürülerle su kuşları besliyordu. İşte Şarklıların muhayyelesinde bir dünya cenneti, bir bağ-i irem (Eden) olan bu feyizli "Mesopotamya bahçesi" her taraftan kendine doğru büyük mikyasta bir çok kavimler çekmiş olması icabedyordu" (J. de Morgan; Les premières civilisations, Paris 1909; s. 179).

Bugünkü mütalara göre münbit Irak ovasının en eski sakinleri Sumer'ler idi. Bilhassa cenupta yegâne hâkim ırkın bunlar olduğunda şüphe yoktur, fakat şimalde hattâ kısmen Asırda da eski hâkim kavimlerin Sumer adları taşıdıkları ve Sumer tipi arzettikleri görülmektedir. Sumerlerin Mesopotamyada yerli bir ırk mı yoksa daha eski devirlerde göç ederek, oraya başka yerden gelmiş bir kavim mi oldukları meselesi pek halledilmiş gibi görünmüyor. Sumerler basık kafalı (dolicocephal) değerni yüzlü, geniş omuzlu, tıknaz insanlar idi. Somatik ve linguistik noktalardan hangi kavimler grubuna dahil oldukları henüz kat'i surette bilinmemektedir. Yalnız dillerinin türkçe gibi iltisaki (agglutinant) olduğu tesbit edilmiştir.

Sumerler uzun müddet memleketlerinin tek başına hâkimi olamadılar. Yukarıda söylendiği gibi münbit topraklar bir taraftan göl ve step göçebelerini, diğer taraftan sarp dağlarda yaşayan kavimleri kendine doğru çekti. Büyük fasilalarla tekerrür eden ilk istilâ dalgası, yurtları Arap yarımadası çölleri olan Sâam kavimleri (sémites) tarafından yapıldı [A. Moret'nin fikrinin tamamıyla zıddına olarak J. de Morgan Sâam kavimlerinin beşininin Arap yarımadası olduğunu iddia etmekte ve yarımadaanın yavaş yavaş kuraklığa doğru sürüklenmesi neticesinde bu kavimlerin büyük kütleler halinde Mesopotamyaya göç etmiş bulduklarını söylemektedir]. "Sâamiler, uzun boyları, yumurta biçiminde kafa tasları (dolicocephal), söbü yüzleri, küstahcasma fırlak gaga burunları, sümek sakalları ile tıknaz yapılı Sumerler yanında azametli bir endam arzedyorlardı". (Bruno Meissner; Babylonien und Assyrien. Heidelberg 1920. c. I, s. 15-16).

Muhtelif milletlerden müteşekkil bir imparatorluk içinde yaşayan Sumerler ile Sâamiler arasındaki bu antropolojik tezat (contraste) etnik ve psikolojik noktalarda da bariz bir surette kendini göstermekte idi: "İdare işleri, malî işler, harp gibi hükümet ve devlet vazifeleri Sâamilerin elinde bulunuyor, buna mukabü güzel san'at, yazı (çivi yazısını Sumerler icat ettiler) endüstri (sanayi), ziraat (çiftçilik), toprağa yapılacak her nevi ihtimama ait ilim dalları da Sumerlerin uğraştıkları işler oluyordu" (J. de Morgan; göst. yer. s. 227, 239 v.d.) Filhakika Sâamiler İmparatorluğunda harp bir vasita değil, çok defa bir gaye; mücadele bir unf ve şiddet (violence) oyuncağı, zafer ve işkence, işkence de bir zevkti. Kavinin zaifi istismar etmesi alalâde günlük işlerden sayılıyordu." (A. Moret ve G. Davy; Des clans aux empires: L'organisation sociale chez les primitifs et dans l'Orient ancien. Paris, Evolution de l'Humanité, vol. 6, s. 270). Bâbilde mağlûb kralların gözlerini oymak ve çıkarmak işi kiralın inhisarında bulunuyordu. Katliâm, kütle halinde sürgüne gönderilmek mağlûbların alın yazısı idi. Bir defa Sâamilerin yüksek idarî mertebeyi ihraz etmeleri ve büyük bir imparatorluk kurmaları ancak, meselâ, Mesopotamyada Sumerler gibi başka kavim-